

Psychologie en Psychosomatiek in de Osteopatische Praktijk

*Vanuit de **holistische benadering** die de osteopathie in haar fundamente draagt, is de osteopaat sinds jaar en dag ook voor mensen met zogenoemde **psychosomatische klachten** een vertrouwde en waardevolle zorgverstreker. Sinds beleidsmakers de laatste jaren meer en meer inzetten op eerstelijnszorg - en daarbij de geestelijke gezondheidszorg progressief hervormen-, betekent dit dat ook de **osteopaat** in toenemende mate geconfronteerd wordt met hulpvragen die het somatische domein overstijgen. Dat de osteopaat hierbij een belangrijke rol speelt, spreekt voor zich maar verhoogt tegelijkertijd ook de noodzaak aan onderbouwde **kennis**, doelgerichte **competenties** en bijkomende **vaardigheden**.*

Deze inleidende basis cursus '**Psychologie en Psychosomatiek in de Osteopatische Praktijk**' (kortweg PPOP) wil hieraan tegemoetkomen. Hiertoe focussen we op een brede waaier van aanmeldingsklachten die we situeren binnen *het ruime psychosomatische spectrum*. Hierbij kan het gaan om stress- en spanningsgerelateerde klachten of lichamelijk onverklaarbare symptomen maar evenzeer om meer psychopathologische beelden rond angst, paniek en depressie. Ook persoonlijkheidsproblematiek en psychose komen kort aan bod. Telkens wordt er veel aandacht besteed aan *het leren begrijpen* van deze klachten binnen hun ruimere *context* aan onderliggende (neuro-)biologische, psychologische en sociale processen. Hiertoe hanteren we doelbewust een *trans-disciplinaire invalshoek* waarbij diverse kennisdomeinen zoals bijvoorbeeld klinische psychologie, neurowetenschappen en ook filosofie aan bod komen en ons concrete handvatten aanreiken. Wanneer we vervolgens de opgedane inzichten en vaardigheden vertalen naar de osteopatische praktijk, hanteren we **het myofasciale substraat als toegangspoort** om onze psychosomatische patiënt meer geïntegreerd te benaderen. Zo komt de osteopaat na een boeiende ontdekkingstocht door diverse –en vaak onderbelichte- domeinen terug thuis op bekend terrein en staat hij/zij vooral sterker beslagen op het soms toch wel gladde 'psychosomatische ijs'.

Hoewel deze PPOP-cursus een inleidend karakter heeft, beoogt ze niettemin een stevig en gevarieerd fundament te leggen voor de praktiserende osteopaat. Hierbij ligt de nadruk zowel op theorievorming en evidentie vanuit divers wetenschappelijk onderzoek als op integratie met bestaande klinische expertise en kennismaking met nieuwe concrete tools en (manuele) vaardigheden.

Programma: detail, leerdoelen en bibliografie

Dag 1: “Psychosomatiek? Gluren bij de burenen...!”

Een trans-disciplinaire bril voor de osteopaat
Inleiding: Psychosomatische therapieën van toen tot nu... én osteopathie! <i>→ Leerdoelen: Kort historisch overzicht van de ontwikkeling van psychosomatische therapieën, verduidelijken van bijbehorende wetenschappelijke paradigma's en mensbeelden. Situering van de osteopathie binnen dit spectrum. Uitdagingen en valkuilen van een bio-psycho-sociale visie.</i>
Theorie: Psychosomatische actualiteit en aanzet tot een trans-disciplinaire benadering voor de osteopaat <i>→ Leerdoelen: Actualiteit van psychosomatisch onderzoek en kliniek. Korte duiding rond prevalentie, diagnostiek en terminologie. Opbouw tot een geïntegreerde benadering</i>
Theorie: Psychosomatiek en neurowetenschap: fundamenten en highlights <i>→ Leerdoelen: Bondig overzicht van klinisch interessante, neurowetenschappelijke wetenswaardigheden mbt psychosomatiek en bodymind-pathways</i>
middagpauze
Praktijk: Werken met een geïntegreerd model voor anamnese <i>→ Leerdoelen: aanleren van een geïntegreerd model voor anamnese ifv de osteopatische praktijk</i>
Praktijk: Casus-analyse en interpretatie

Gedeeltelijke referentielijst dag 1

- Bogaerts, K., Van Eylen, L., Li, W., Bresseleers, J., Van Diest, I., De Peuter, S., Van den Bergh, O. (2010). Distorted symptom perception in patients with medically unexplained symptoms. *Journal of Abnormal Psychology*, 119(1), 226–234.
- Bogaerts, K., Van Diest, I., Van den Bergh, O. (2010). Hoofdstuk 6. Interoceptie, symptoomperceptie en gezondheidsklachten. In Van Houdenhove, B., Luyten, P., Vandenberghe J. (Red.). *Luisteren naar het lichaam. Het dualisme voorbij*. Leuven: LannooCampus.
- Bohlmeijer, E. (2012). *De verhalen die we leven. De narratieve psychologie als methode*. Amsterdam: Boom.
- Bullington, J. (2009). Embodiment and chronic pain: Implications for rehabilitation practice. *Health Care Analysis*, 17, 100-109.
- Calsius, J. (2017). *Werken met een lichaam dat moeilijk doet. Een andere kijk op het psychosomatische lichaam*. Leuven: Acco
- Calsius J., Alma H., Pott H. (2013b) *Het lichaam doorheen een existentieel bewustwordingsproces. Mogelijk of niet?*. In: Tijdschrift Cliëntgerichte Psychotherapie. 51 (4), p. 297-313.
- Courtois, I., Cools, F., & Calsius, J. (2015). Effectiveness of body awareness interventions in Fibromyalgia and Chronic Fatigue Syndrome: a systematic review and meta-analysis. *Journal of Bodywork and Movement Therapies*.
- Damasio A, Carvalho GB (2013) The nature of feelings: evolutionary and neurobiological origins. *Nat Rev Neurosci* 14:143-152.
- De Gucht, V., & Heiser, W. (2003). Alexithymia and somatisation: A quantitative review of the literature. *Journal of Psychosomatic Research*, 54, 425–434.
- De Gucht, V., Fischler, B., & Heiser, W. (2004). Personality and affect as determinants of medically unexplained symptoms in primary care: A follow-up study. *Journal of Psychosomatic Research*, 56, 279–285.
- De Haan S. (2012). Fenomenologie van de lichaamservaring. In: Denys D., Meynen G. (red.) *Handboek Psychiatrie en Filosofie*. Utrecht: De Tijdstroom
- Dehue, T. (2012). Hoofdstuk 3. Over de (on)wetenschappelijkheid van de DSM, een wetenschapstheoretisch perspectief. In Denys, D., Meynen, G. (Red.). *Handboek Psychiatrie en filosofie*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Denk, F., McMahon, S.B., Tracey, I. (2014). Pain vulnerability: a neurobiological perspective. *Nature Neuroscience* 17, 2, 192-200
- Downing, G. (2015). Early Interaction and the Body: Clinical Implications. In Marlock, G. Weiss, H. (Red.). *The Handbook of Body Psychotherapy & Somatic Psychology*. Berkeley: North Atlantic Books.
- Engel, G.L. (1980). The clinical application of the biopsychosocial model. *The American Journal of Psychiatry*. 137, 535-544.

- Fogel, A. (2009). *The psychophysiology of self-awareness*. New York: W.W. Norton
- Henningsen, P. (2016). *Classification of bodily distress syndromes. Somatic Symptom Disorders in Primary Care*. Symposium East London, NHS, Foundation Trust.
- Henningsen, P., Zipfel, S., Herzog, W. (2007). Management of functional somatic syndromes. *The Lancet*, 369, 946-55.
- Kooiman, C. G., Bolk, J. H., Brand, R., Trijsburg, R. W., & Rooijmans, H. G. (2000). Is alexithymia a risk factor for unexplained physical symptoms in general medical outpatients? *Psychosomatic Medicine*, 62(26), 768–778.
- Kooiman, C. G., Bolk, J. H., Rooijmans, H. G. M., & Trijsburg, R. W. (2004). Alexithymia does not predict the persistence of medically unexplained physical symptoms. *Psychosomatic Medicine*, 66(12), 224–232.
- Meurs P., Cluckers G. (1996). Lichamelijkheid en affect bij psychosomatiek. *Tijdschrift voor psychoanalyse*, 2 (2), 68-82.
- Merleau-Ponty, M. (2009). *Fenomenologie van de waarneming*. Amsterdam: Uitgeverij Boom
- Sabbe, B. (2010). Hoofdstuk 1. All are equal but some are more equal than others. Het biopsychosociale model voorbij. In Van Houdenhove, B. Luyten, P. Vandenbergh J. (Red.). *Luisteren naar het lichaam. Het dualisme voorbij*. Leuven: LannooCampus.
- Steinbrecher, N., Koerber S., Friesser D., & Hiller, W. (2011). The presence of medically unexplained symptoms in primary health care. *Psychosomatics*, 52, 263-271.
- Van den Bergh, B. (2007). Hoofdstuk 5. De prenatale oorsprong van welvaartsziekten en gedragsproblemen. In Van Houdenhove, B. (Red.). *Stress, het lijf, en het brein. Ziekten op de grens tussen psyche en soma*. Leuven: LannooCampus.
- Wilber, K. (2000). *Sex, ecology, spirituality. The spirit of evolution*. Boston: Shambhala Publications.
- Wilber, K. (1999). *The Collected Works. Integral Psychology. Transformations of Consciousness. Selected Essays*. Boston&London: Shambhala

Dag 2: “Oeps, wat gebeurt hier allemaal?”

Wetenswaardigheden uit het psychotherapeutische domein
<p>Theorie: psychologische beelden in de osteopatische praktijk begrijpelijk maken: van neurose en borderline tot psychose...wat is het eigenlijk en hoe ga je ermee om?</p> <p>→ <i>Leerdoelen: Stapsgewijze begrijpelijk maken hoe vanuit ontwikkelingspsychologische analyse verklaard wordt wat neurose, borderline en psychose is. Ontwikkelingsdynamische indeling van angstklachten, paniek, stemmingsklachten en somatisatie. Handvatten voor de praktijk ivf herkennen, differentiëren en/of doorverwijzen</i></p>
<p>middagpauze</p>
<p>Theorie: trauma en het lichaam</p> <p>→ <i>Leerdoelen: Wetenswaardigheden uit actuele trauma-theorieën (neurobiologisch en psychologisch onderzoek). Hoe fungeert het lichaam als blauwdruk, geheugenopslag en affectregulator bij trauma? Traumasporen en het myofasciale substraat.</i></p>
<p>Praktijk: werken met het getraumatiseerde lichaam...myofasciale technieken en meer</p> <p>→ <i>Leerdoelen: Geïntegreerd lichaamsgericht werken met en vanuit het myofasciale substraat bij complex trauma (deel 1)</i></p>

Gedeeltelijke referentielijst dag 2

- Abraira, V. E., & Ginty, D. D. (2013). The sensory neurons of touch. *Neuron*, 79(4), 618-639. doi:10.1016/j.neuron.2013.07.051
- Abu-Hijleh, M., Dharap A.S., Harris, Ph. (2012). Fascia superficialis. In: R. Schleip, T. W. Findley, L. Chaitow, & P. Huijing (Eds.), *Fascia. The tensional network of the human body*. (pp. 19-23). Elsevier Ltd
- Ackerley, R., Backlund Wasling, H., Liljencrantz, J., Olausson, H., Johnson, R. D., & Wessberg, J. (2014). Human C-tactile afferents are tuned to the temperature of a skin-stroking caress. *The Journal of Neuroscience: The Official Journal of the Society for Neuroscience*, 34(8), 2879–83.

- Adamec, R. (1990). Does Kindling model anything clinically relevant? *Biological Psychiatry*, 27(3), 249-279. doi:10.1016/0006-3223(90)90001-I
- Afari, N., Ahumada, S. M., Wright, L. J., Mostoufi, S., Golnari, G., Reis, V., & Cuneo, J. G. (2014). Psychological trauma and functional somatic syndromes: a systematic review and meta-analysis. *Psychosom Med*, 76(1), 2-11. doi:10.1097/psy.000000000000010
- Bick, E. (1968). The experience of the skin in early object-relations. In: Briggs E. (Red.) *Surviving Space: Papers on Infant Observation*. London: Karnac
- Bick, E. (1986). Further considerations on the function of the skin in early object-relations. In: Briggs E. (Red.) *Surviving Space: Papers on Infant Observation*. London: Karnac.
- Björnsdotter, M., Morrison, I., & Olausson, H. (2010). Feeling good: On the role of C fiber mediated touch in interoception. *Experimental Brain Research*, 207, 149–155.
- Blakeslee S., Blakeslee M. (2007). *The body has a mind of its own. How body maps in your brain help you do (almost) everything better*. New York: Random house.
- Braeken, M. A., Kemp, A. H., Outhred, T., Otte, R. A., Monsieur, G. J., Jones, A., & Van den Bergh, B. R. (2013). Pregnant mothers with resolved anxiety disorders and their offspring have reduced heart rate variability: implications for the health of children. *PLoS One*, 8(12), e83186. doi:10.1371/journal.pone.0083186
- Calsius, J. (2017). *Werken met een lichaam dat moeilijk doet. Een andere kijk op het psychosomatische lichaam*. Leuven: Acco
- Calsius J. (2012) *Existentiële bewustwording en angst. Kanttekening rond ontwikkeling en verticaliteit.*. In: Jorna Ton (Ed.). *Mag een mens eenzaam zijn? Studies naar existentiële eenzaamheid en zingeving*, p. 81-98.
- Field, T. (2010). Touch for socio-emotional and physical well-being: A review. *Developmental Review*, 30, 367-83.
- Lamprecht, F., & Sack, M. (2002). Posttraumatic stress disorder revisited. *Psychosom Med*, 64(2), 222-237. Geraadpleegd via <http://journals.lww.com/psychosomaticmedicine>
- Levine, P. (2005). Panic, biology and reason. Giving the body its due. In N. Totton (Ed.), *New dimensions in bodypsychotherapy* (pp. 30–39). Berkshire: Open University Press.
- Luyten, P. Kempke, S. (2010). Hoofdstuk 5. Psychodynamische factoren bij functionele somatische symptomen en syndromen. In Van Houdenhove, B. Luyten, P. Vandenberghe J. (Red.). *Luisteren naar het lichaam. Het dualisme voorbij*. Leuven: LannooCampus.
- Mohr, W. K., & Fantuzzo, J. W. (2000). The Neglected Variable of Physiology in Domestic Violence. *Journal of Aggression, Maltreatment & Trauma* 3(1), 69-84. doi:10.1300/J146v03n01_06
- Ogden P., Minton, K., & Pain, C. (2006). *Trauma and the body: A sensorimotor approach to psychotherapy*. New York, NY: W.W. Norton.
- Roelofs, K., & Spinhoven, P. (2007). Trauma and medically unexplained symptoms towards an integration of cognitive and neuro-biological accounts. *Clin Psychol Rev*, 27(7), 798-820. doi:10.1016/j.cpr.2007.07.004
- Röhrich, F. (2015). Body Psychotherapy for Severe Mental Disorders. In Marlock, G. Weiss, H. (Red.). *The Handbook of Body Psychotherapy & Somatic Psychology*. Berkeley: North Atlantic Books.
- Schore, A. (2001) *Neurobiology, developmental psychology and psychoanalysis: convergent findings on the subject of projective identification*. In J. Edwards (Ed.) *Being alive: building on the work of Anne Alvarez*. 57-74, Sussex: Routledge.
- Schore A. (2003). *Affect regulation and the repair of the self*. New York: Norton.
- Seth, A.K. (2013). Interoceptive inference, emotion, and the embodied self. *Trends Cogn Sci*;17:565-573.
- Smith, A. M., & Flannery-Schroeder, E. C. (2013). Childhood Emotional Maltreatment and Somatic Complaints: The Mediating Role of Alexithymia. *Journal of Child & Adolescent Trauma*, 6(3), 157-172. doi:10.1080/19361521.2013.811456
- Steinbrecher, N., Koerber S., Friesser D., & Hiller, W. (2011). The presence of medically unexplained symptoms in primary health care. *Psychosomatics*, 52, 263-271.
- Stern, D. (1985). *The interpersonal world of the infant. A view from psychoanalysis and development psychology*. London: Karnac Books.
- Tietjen GE, Brandes JL, Peterlin BL, Eloff A, Dafer RM, Stein MR, Drexler E, Martin VT, Hutchinson S, Aurora SK, Recober A, Herial NA, Utley C, White L, Khuder SA. (2010) Childhood maltreatment and migraine (part II). Emotional abuse as a risk factor for headache chronification. *Headache* 50(1):32-41. doi: 10.1111/j.1526-4610.2009.01557.x
- Tesarz J¹, Eich W, Treede RD, Gerhardt A. (2016). Altered pressure pain thresholds and increased wind-up in adult patients with chronic back pain with a history of childhood maltreatment: a quantitative sensory testing study. *Pain*. 2016 157(8):1799-809. doi: 10.1097/j.pain.0000000000000586.
- Van der Kolk, B. A. (2014). *The body keeps the score. Mind , brain and body in the transformation of trauma*. London: Penguin Books.
- Van der Kolk, B. A. B. A. (2005). Developmental Trauma Disorder. *Psychiatric Annals*, 35, 401–409.

- Van der Kolk, B. A. (2009). Developmental trauma disorder: towards a rational diagnosis for chronically traumatized children. *Praxis Der Kinderpsychologie Und Kinderpsychiatrie*, 58, 572–586.
- Van Houdenhove, B. (2010b). Hoofdstuk 13. Luisteren naar het lichaam. Waarom het ‘verhaal’ van de CVS-patient belangrijk is. In Van Houdenhove, B. Luyten, P. Vandenbergh J. (Red.). *Luisteren naar het lichaam. Het dualisme voorbij*. Leuven: LannooCampus.
- Verhaeghe, P. (2003). *Over normaliteit en andere afwijkingen. Handboek klinische psychodiagnostiek*. Leuven: Acco.
- Wilber, K. (1984a). The developmental spectrum and psychopathology: Part 1, stages and types of pathology. *The Journal of Transpersonal Psychology*, 16(1).
- Wilber, K. (1984b). The developmental spectrum and psychopathology: Part 2, treatment modalities. *The Journal of Transpersonal Psychology*, 16(2).

Dag 3: “De psychosomatische patiënt...aan de slag?!”

Psychosomatische grondslagen
<p>Theorie: Psychosomatische processen en dysfuncties beter begrijpen: neurowetenschappelijke, fenomenologische en ontwikkelingspsychologische basisprincipes</p> <p>→ <i>Leerdoelen: Psychosomatische processen en dysfuncties leren begrijpen vanuit 3 afzonderlijke invalshoeken: neuroplastische, fenomenologische en ontwikkelingspsychologische basisprincipes. Van embodiment tot body-awareness, een trans-disciplinaire verkenning in vogelvlucht.</i></p>
Middagpauze
<p>Praktijk: De osteopatische praktijk verrijken met een geïntegreerd psychosomatisch werkkader, hoe doe je dat?</p> <p>→ <i>Leerdoelen: Goed begonnen is half gewonnen: tips and tricks om het werken als osteopaat beter af te stemmen op patiënten met een ‘psychosomatisch’ lichaam. Leren omgaan met moeilijke (hulpvragen van) patiënten.</i></p>
<p>Praktijk: Casus-analyse en interpretatie</p>

Dag 4: “Het lichaam als toegangspoort...een thuiswedstrijd voor de osteopaat!”

De myofasciale peiler
<p>Theorie: Aanraking, van fysiologisch effect tot psychologisch impact</p> <p>→ <i>Leerdoelen: nauwkeurige analyse van het fenomeen aanraken/aangeraakt worden vanuit neurofysiologische en ontwikkelingspsychologische bril</i></p>
<p>Theorie: lichaamsbeleving en emotieregulatie</p> <p>→ <i>Leerdoelen: Het lichaam als een voortalige regulator van emoties. Subcorticale processen van (onbewuste) geheugenopslag. De rol van body-awareness tijdens diep myofasciaal lichaamswerk.</i></p>
<p>Theorie: het concept ‘spierpantser’, een myofasciale analyse</p> <p>→ <i>Leerdoelen: Het historische concept ‘spierpantser’ bij Wilhelm Reich. Vertaling naar een actuele, myofasciale benadering op basis van wetenschappelijke evidenties uit fascia-research, hechting, emotie- en traumaonderzoek.</i></p>
middagpauze
<p>Praktijk: werken met een haptische handgreep bij psychosomatische klachten</p> <p>→ <i>Leerdoelen: Toepassen van diverse (myo-)fasciale technieken als haptisch contact op het spierpantser. Werken ifv spannings-release of –opbouw.</i></p>
<p>Praktijk: het concept ‘spierpantser’, aanzet tot behandeling</p> <p>→ <i>Leerdoelen: Geïntegreerd lichaamsgericht werken met en vanuit het myofasciale substraat bij complex trauma (deel 2)</i></p>

Gedeeltelijke referentielijst dag 3 + 4

- Calsius, J. (2017). *Werken met een lichaam dat moeilijk doet. Een andere kijk op het psychosomatische lichaam*. Leuven: Acco
- Stecco C. (2015). *Functional Atlas of the Human Fascial System*. Churchill Livingstone Elsevier
- Guimberteau J-Cl, Armstrong C. (2015). *Architecture of Human Living Fascia. The extracellular matrix and cells revealed through endoscopy*. Edinburgh: Handspring Publishing
- Schleip R., Findley Th.W., Chaitow L., Huijing P.A. (2012) *Fascia: The Tensional Network of The Human Body*. Elsevier
- Chaitow L. (Ed.)(2016). *Fascial Dysfunction. Manual Therapy Approaches*. Edinburgh: Handspring Publishing
- Geuter, U. (2015). *Körper-psychotherapie. Grundriss einer Theorie für die klinische Praxis*. Berlin Heidelberg: Springer
- Abbott, R.D., Koptiuch, C., Iatridis, J.C., Howe, A.K., Badger, G.J., Langevin, H.M., 2013. Stress and matrix-responsive cytoskeletal remodeling in fibroblasts. *J.Cell. Physiol.* 228 (1), 50-57.
- Abraira, V. E., & Ginty, D. D. (2013). The sensory neurons of touch. *Neuron*, 79(4), 618-639. doi:10.1016/j.neuron.2013.07.051
- Abu-Hijleh, M., Dharap A.S., Harris, Ph. (2012). Fascia superficialis. In: R. Schleip, T. W. Findley, L. Chaitow, & P. Huijing (Eds.), *Fascia. The tensional network of the human body*. (pp. 19-23). Elsevier Ltd
- Ackerley, R., Backlund Wasling, H., Liljencrantz, J., Olausson, H., Johnson, R. D., & Wessberg, J. (2014). Human C-tactile afferents are tuned to the temperature of a skin-stroking caress. *The Journal of Neuroscience : The Official Journal of the Society for Neuroscience*, 34(8), 2879–83.
- Adamec, R. (1990). Does Kindling model anything clinically relevant? *Biological Psychiatry*, 27(3), 249-279. doi:10.1016/0006-3223(90)90001-I
- Afari, N., Ahumada, S. M., Wright, L. J., Mostoufi, S., Golnari, G., Reis, V., & Cuneo, J. G. (2014). Psychological trauma and functional somatic syndromes: a systematic review and meta-analysis. *Psychosom Med*, 76(1), 2-11. doi:10.1097/psy.0000000000000010
- Apkarian AV, Sosa Y, Sonty S, Levy RM, Harden RN, Parrish TB, Gitelman DR. (2004). Chronic back pain is associated with decreased prefrontal and thalamic gray matter density. *J. Neuroscience*. 17;24(46):10410-5
- Bartels, A., & Zeki, S. (2004). The neural correlates of maternal and romantic love. *NeuroImage*, 21, 1155–1166.
- Benjamin, M. (2009). The fascia of the limbs and back - a review. *J. Anat.* 214, 1-18.
- Berlucchi G, Aglioti SM (2010) The body in the brain revisited. *Exp Brain Res* ;200:25-35.
- Björnsdotter, M., Morrison, I., & Olausson, H. (2010). Feeling good: On the role of C fiber mediated touch in interoception. *Experimental Brain Research*, 207, 149–155.
- Bovin, M. J., Jager-Hyman, S., Gold, S. D., Marx, B. P., & Sloan, D. M. (2008). Tonic immobility mediates the influence of of peritraumatic fear and perceived inescapability on posttraumatic stress symptom severity among sexual assault survivors. *J Trauma Stress*, 21(4), 402-409. doi:10.1002/jts.20354
- Bovin, M. J., Ratchford, E., & Marx, B. P. (2014). Peritraumatic dissociation and tonic immobility: clinical findings. In F. Ulrich, U. Lanius, S. Paulsen, & F. Corrigan (Eds.), *Neurobiology and Treatment of Traumatic Dissociation: Towards an Embodied Self*, Chapter 3 (pp. 51-67). New York, NY: Springer. Geraadpleegd via <https://books.google.be>
- Cameron OG, Minoshima S (2002) Regional brain activation due to pharmacologically induced adrenergic interoceptive stimulation in humans. *Psychosom Med* 64:851-861.
- Cameron, O. G. (2009). Visceral brain-body information transfer. *NeuroImage*, 47(3), 787–794.
- Ceunen, E., Vlaeyen, J.W.S., Van Diest, I. (2016). On the origine of interoception. *Front. Psychol.* 7:743. doi: 10.3389/fpsyg.2016.00743
- Craig, A.D. (2002). How do you feel? Interoception: the sense of the physiological condition of the body. *Nature Reviews. Neuroscience*, 3(August), 655–666.
- Craig, A.D. (2003). Interoception: The sense of the physiological condition of the body. *Current Opinion in Neurobiology*, 13, 500–505.
- Craig AD (2004) Human feelings: why are some more aware than others? *Trends Cogn Sci* 8:239-241.
- Craig, A.D. (2009). How do you feel--now? The anterior insula and human awareness. *Nature Reviews. Neuroscience*, 10(JANuARy), 59–70.
- Craig AD (2010) The sentient self. *Brain Struct Funct* 214:563-577.
- Craig, A. D. (2011). Significance of the insula for the evolution of human awareness of feelings from the body. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1225, 72–82
- Creed, Fr., Henningsen, P., Fink, P. (2011). *Medically unexplained symptoms, somatisation and bodily distress. Developing better clinical services*. Cambridge University Press

- Critchley, H. D., Wiens, S., Rotshtein, P., Ohman, A., & Dolan, R. J. (2004). Neural systems supporting interoceptive awareness. *Nature Neuroscience*, 7(2), 189–195.
- Critchley HD (2009) Psychophysiology of neural, cognitive and affective integration: fMRI and autonomic indicants. *Int J Psychophysiol* 73:88-94.
- Critchley H, Seth A (2012) Will studies of macaque insula reveal the neural mechanisms of self-awareness? *Neuron* 74:423-426.
- Gellhorn, E., & Hyde, J. (1953). Influence of proprioception on map of cortical responses. *J Physiol* 122(2), 371-385.
doi:10.1113/jphysiol.1953.sp005007
- Gellhorn, E. (1956). Analysis of autonomic hypothalamic functions in the intact organism. *Neurology* 6(5), 335-343. Geraadpleegd via <http://www.neurology.org>
- Gellhorn, E., (1964). Cardiovascular reactions in asphyxia and the postasphyxial state. *Am Heart J* 67, 73-80. doi:10.1016/0002-8703(64)90400-4
- Germain, A., Buysse, D. J., Nofzinger, E. A. (2008). Sleep-specific mechanisms underlying posttraumatic stress disorder: integrative review and neurobiological hypotheses. *Sleep Med Rev* 12(3), 185-195. doi:10.1016/j.smrv.2007.09.003
- Gilleland, J., Suveg, C., Jacob, M. L., & Thomassin, K. (2009). Understanding the medically unexplained: emotional and familial influences on children's somatic functioning. *Child Care Health Dev*, 35(3), 383-390. doi:10.1111/j.1365-2214.2009.00950.x
- Glenn (2015). Prenatal and perinatal Psychology: Vital Foundations of Bodypsychotherapy. In Marlock, G. Weiss, H. (Red.). *The Handbook of Body Psychotherapy & Somatic Psychology*. Berkeley: North Atlantic Books
- Glenberg, A. M. (1997). What is memory for: Creating meaning in the service of action. *Behav. Brain Sci.* 20(1), 41-50.
doi:10.1017/S0140525X97470012
- Goehler LE, Lyte M, Gaykema RP (2007) Infection-induced viscerosensory signals from the gut enhance anxiety: implications for psychoneuroimmunology. *Brain Behav Immun* 21:721-726.
- Goldstein, D. S. (1983). Plasma catecholamines and essential hypertension: an analytical review. *Hypertension* 5(1), 86-99. Geraadpleegd via <http://hyper.ahajournals.org>
- Gorostiaga, A., Balluerka, N., Guilera, G., Aliri, J., & Barrios, M. (2017). Functioning in patients with schizophrenia: a systematic review of the literature using the International Classification of Functioning, Disability and Health (ICF) as a reference. *Qual Life Res*, 26(3), 531-543. doi:10.1007/s11136-016-1488-y
- Gottwald, C. (2015). Neurobiological perspectives on body psychotherapy. In G. Marlock, & H. Weiss (Eds.), *The handbook of body psychotherapy and somatic psychology* (pp.126-147). Berkley, Ca: North Atlantic Books.
- Schleip, R. (2003a). Fascial Plasticity: A new neurobiological explanation. Part 1. *Journal of Bodywork and Movement Therapies*. January 2003, 11-19.
- Schleip, R. (2003b). Fascial Plasticity: A new neurobiological explanation. Part 2. *Journal of Bodywork and Movement Therapies*. April 2003, 104-116.
- Schleip, R., Klingler, W., & Lehmann-Horn, F. (2005). Active fascial contractility: Fascia may be able to contract in a smooth muscle-like manner and thereby influence musculoskeletal dynamics. *Medical Hypotheses*, 65, 273–277.
- Schleip, R., Naylor, ILL., Ursu, D., Melzer, W., Zorn, A., Wilke, H., Lehmann-Horn, Fr., Klingler, W. (2006). Passive muscle stiffness may be influenced by active contractility of intramuscular connective tissue. *Medical Hypotheses* (66), 66-71.
- Schleip, R. (2011). Fascia as a Sensory Organ A Target of Myofascial Manipulation. *Title Dynamic Body: Exploring Form, Expanding Function*, 137–164.
- Schleip, R., & Jäger, H. (2012). Interoception. A new correlate for intricate connections between fascial receptors, emotion and self-recognition. In R. Schleip, T. W. Findley, L. Chaitow, & P. Huijing (Eds.), *Fascia. The tensional network of the human body*. (pp. 89–94). Elsevier Ltd.
- Schleip, R., Findley TH, Chaitow, L., Huijing P. (2012) *Fascia. The tensional network of the human body*. New York: Elsevier
- Schleip, R., Jager, H., & Klingler, W. (2012). What is 'fascia'? A review of different nomenclatures. *J Bodyw Mov Ther*, 16(4), 496-502. doi:10.1016/j.jbmt.2012.08.001

Docent:

Dr. Joeri Calsius is van basisopleiding kinesitherapeut en klinisch psycholoog (MSc.), hij studeerde eveneens cultuurfilosofie (MA.) Hij studeerde af als osteopaat D.O. aan het College Sutherland en specialiseerde zich als lichaamsgericht, psychodynamisch psychotherapeut. Hij promoveerde te Utrecht op een verhandeling over een geïntegreerde benadering van angst vanuit psychodynamische, fenomenologische en lichaamstherapeutische invalshoek. Voor dit proefschrift ontving hij in 2013 de Van Helsdingen Prijs van de Nederlandse Stichting Psychiatrie en Filosofie. Hij is als osteopaat en klinisch psycholoog-psychotherapeut werkzaam in een eigen groepspraktijk te Maasmechelen en Hasselt met focus op een geïntegreerde benadering van psychosomatisch lijden. Daarnaast is hij ook werkzaam als deeltijds universitair docent en gastdocent aan diverse postgraduaatopleidingen in binnen- en buitenland. Als onafhankelijk onderzoeker publiceert hij over de invloed en integratie van ervaringsgerichte processen in therapie. Hij is een veelgevraagd spreker rond trans-disciplinaire thema's in het domein van psychosomatiek, het myofasciale substraat en het geïntegreerd behandelconcept 'Experiëntieel Lichaamswerk'. Hij is vice-voorzitter van de Vlaamse Vereniging van Klinisch Psychologen en auteur van het recente boek "*Werken met een lichaam dat moeilijk doet. Een andere kijk op het psychosomatische lichaam.*" (Acco, september 2017).